

EHL-İ KİTABA KARŞI İSLÂM POLEMİĞİ*

IGNAZ GOLDZIHER (1850-1921). Çev. Doç. Dr. CİHAD TUNÇ

I.

341 Arabların fikrî temâyülü, sâhib oldukları pek canlı pole-
1 mikci mizaçtan gelmektedir ve edebiyatları bu fikrî temâyüle
sâdik bir görüntü arzeder. Arabların içinde olduğu gibi, pek önem-
siz şeyleri polemik mevzuu yapmış bir edebiyat hemen hemen
yok gibidir. Manzûm ve mensûr olarak ehemmiyetli bir *mesâlib*
edebiyatı meydana getiren, kabileler ve kabile grupları arasın-
daki yarışmalara hiç girmeksizin, gece ve gündüzün, kalem ve
kılıçın, Kahire ve Dimeşk'in veya Mısır ile Suriye'nin, elif ile bâ'
nın v.s. nin münaakaşa edildiği ve karşılıkla delillerin ileri sürü-
düğü edebî eserleri hatırlıyoruz. İslâm dininin mütecâviz tabî-
tinin, bu sevimli temâyülü, dînî sâhada geçerli kılmaya sevket-
miş olabilmesi gayet tabiidir. Bu husus, onların arasındaki gün-
lük temaslardan çıkarılabilir. İnsan bir Suriyeli veya bir Mısırlı
ile isimlerini bile sormadan çok uzun zaman sıkı fıkı bir dostluk
içinde yaşayabilir. İsmek eyy?: ismin nedir? sorusunu, kendisine
çok daha önemli olan ve neyin nesi olduğunu tesbit için sor-
duğu Mezhebek eyy?: hangi mezhebtensin? ve Ta'ifetek eyy?

*) M. Steinschneider'in, yazma kaynakları kullanarak kaleme aldığı "Polemische und apologetische Literatur in arabischer Sprache zwischen Muslimen, Christen und Juden, nebst An-hangen veruandten Înhattes" (Müslüman, Hristiyan ve Yahûdiler arasındaki arabça polemik ve reddiye kitabı) ve ayrıca bunların muhtevalarıyla ilgili ilâveler) adındaki makâlesinin *Abhandlung für die Kunde des Morgenlandes*, isimli derginin VI. cild, N. 3, 1877 tarihli sayısında neşredilmesi üzerine Ignaz Goldziher ZDMG adlı derginin 32. cildinin 341-387 sahifelerinde, 1878 senesinde "Über muhammedanische Polemik gegen Ahl al-Kitâb" adıyla iki kısımda tercemesini sunacağımız bu makâleyi yayımlamıştır. Neşir tarihinden bir asır geçmiş olmasına rağmen, bu ilmi inceleme ilgililerin istifadesine arzetmeyi lüzümlü bulmaktayız.

Metne tarafımızdan konulan not ve ilâveler köşeli parantez içine alınmıştır. Makâlenin "Gesammelte Schriften" II, 1-47, 1968 deki sahifelerine de ayrıca işaret etmiş bulunuyoruz. Maalesef basımevinde ibranice hurufât bulunmadığı için bu alfabeyle yazılı kelimelerin yerini boş bırakmak, ayrıca aslı metindeki arabça ibareleri transkripsiyonla vermek durumu hasıl olmuştur.

hangi tâifedensin? gibi sorularından önceye almaz. Yeni arakanın tâifesî kendisininkinden değilse, muhtemelen onun konuşmasının ana fikri dinî bir münakaşa oluverir ve bikkînlîk derecesine ulaşır; sayed cidâl ve münakaşadaki dirayetinin kifayetsizliği onu, Kur'an'ın 29. Ankebût /45[46]. âyetine baş vurmaya zorlarsa, konuşmanın akişini başka bir mecraya döker. İster müslüman, ister hristiyan olsun, Arabın bu temâyülü islâmîyetle 342 2 birlikte islâmî bir özellik haline gelmiştir ve öyle müslümanlar vardır ki, cânu gönülden cidâle girişirler ve münakaşaya sebep olan bu çeşit ihtirasın, bahsi geçen halka uygun şekilde, bazan taassuba saplandığı bir gerçektir.

Günlük münasebetlerden doğan bu arazin zengin bir polemik edebiyatında ifadesini bulmuş olması pek tabîidir. Bay Steinschneider'in bu mevzudaki eseri, şark kitabiyâtına önemli bir hizmet teşkil etmektedir; yazar önce müslümanlar ile Ehl-i Kitab arasında vuku bulan edebî polemikle ilgili ne varsa, hepsinin mükemmel bir envanterini yapmış ve kitabiyât tarihiyle ilgili çalışmalarına alışık olduğumuz, gerçekten kolay olmayan görevini itina ve mahâretle yerine getirmiştir. Adı geçen eser "nonum prematur in annum" geniş bir çevrenin malumudur. Eser otuz seneyi geçkin bir zamanı içine alan bir derleme ve tasfiye çalışmasının mahsûlüdür, ayrıca "nâşirin de tesbit ettiği gibi" devrin tahlîlî bir eseridir; S.X da keza müellifin ifadesiyle, islâm kitabiyâtının bu önemli dahnın tetkikini daha da ileri götürmek maksadıyla, nihayet monografik bir temele sahip olduğumuz için çok sevinelimiz. Bu kitab kendisini "bibliyografik bir deneme" olarak kabul ettirir. Polemik temâyülün tarif ve tavsifine hususi bir renk kattığı bir başka yerde de dinî yazıların izlerine rastlanmış olmakla beraber, onun bu yazılarının konusunu sadece dinî mücadeleler teşkil etmektedir. Halk kitablarından ve tarih hikâyelerinden bunu çeşitli şekillerde öğrencebiliyoruz. Meselâ, müşrik bir kahraman olan 'Anter'in kissasında, hristiyan¹ polemiğine karşı müslüman polemiği oldukça sık şekilde dile getirilir; müellif burada kahramanın hristiyan ile karşılaşmasını vesile yaparak, arab inhisarcılığını kabul ettirdiği zaman, çok kere kahramanını 'Acem ile karşılıklı konuşturur. Kendini *El-Esma'*ı olarak takdim eden, 670 yıllık bir ömre ulaştığını ve bunun 400 yıldır

¹ *Hristiyanlara ehlu mā'il-mā'-mûdiye* dendiği *Kissatu Anter*'in Kâhire baskısı, X. S. 79, str. 5 v.d.mda kaydedilir. Bir defasında ben Dimeşk'te Yahûdlere ehlu's-sebt dendiğini iştittim.

himin Câhiliye devrine² rastladığını beyan eden bu ‘Anter’ kissasının muharriri pek duyulmamış cinsten bir tarih yanlışlığına 343 3 sevinir ve müşrik kahramanını islâm ilâhiyatçısı gibi konuşturur³. Aynı şekilde yalancı bir Vâkidî’de de hristiyan polemiğine karşı islâm polemiği bulunabilir. Bununla ilgili olarak Yunan papazlarıyla Hz. Muhammed’ın elçilerinin karşılaşmasını anlatan hikâyeyi ve onlar tarafından kutlanan ilâhî bir fiilin tasvirini zikrediyorum ki, bilhassa Arabların müşahadeleri ve papazlarla yaptıkları mübâhaseleri, islâm polemiğinin pek ilgi çekici bölümü olarak sayılmalıdır⁴.

Müslümanların “Ehl-i Kitaba” karşı olan kitaba geçmiş polemikleri islâm kadar eskidir ve pek yakın zamanlara kadar gelir. Emevî halifelerinin şehrinde kaldığım sırada, Hindli müslüman *Seyh Rahmetu’llâh* tarafından, hristiyan ilâhiyatının kuvvetli dellilleriyle islâmın dalga kırınını sarsmak isteyen İngiliz İncil hatîbinin *Mizânu'l-Hak* adlı misyon ve cedel kitabına karşı, arabça yazılmış polemik eser olan *Îzhâru'l-Hak*, okuyucu kitlesi üzerinde çok kuvvetli bir tesir icra etmiştir⁵. Pek çok nesiller boyunca islâm ilâhiyatçıları tarafından itina ile derlenmiş bulunan, islâm hakkındaki *Kitab-ı Mukaddes* căümlelerinin tahrifiyle ilgili bütün deliller eski polemik silâh deposundan islâmî repлиge taşındı. Şüphesiz içinde bulunduğu son on senenin Hindli müslümanları vasıtasiyla bu mukabil deliller, tamamen kötü olmamakla beraber, daima eksik bilgi edinmiş olan *Ibn Hazm*, *es-Sînhâci*, *Ibn Kayyim* ve diğerlerinde bulunanlardan daha esash ve bilhassa *Kitab-ı Mukaddes* olaylarıyla ilgili olanlar daha kat’i malumata dayandırılmıştır. Son iki senenin politik olayları, ve islâmî hristiyanlığın yerine koyan durum, islâm polemik kitabıyâtının pek yeni olan bu mahsûllerinin yayılmasına yardımcı olup da, islâmın ölmüş denilecek kadar baygınlıktan tekrar canlandıracak olan genç enerjisi bu polemik kitabıyâtın yayılmasına yardım ederse, buna hiç şaşkıyalım. Son geçen senenin Türkçe bibliyografisi, Osmanlı Maarif Nezâreti’nin izniyle

2 Anter VI, S. 131. Edebiyat tarihi için bütün metnin dikkate değer olduğunu hatırlatıyan. Bu dikkate değer halk kitabı üzerinde kültür ve edebiyat tarihiyle ilgili bir araştırma pek faydalı olabilir.

3 Kissâ’daki XVIII, s. 20 de zikredilen ‘Anter’in *Mu’allakâ’sı* da önemlidir, bilhassa son beyitteki islâmî mânâdaki ilâveler bunu açıkca gösterir.

4 *Futuhu's-Şâm*, ed. N. Lees (Calcutta 1859, Bibl. İnd.) I, s. 90 v.d.

5 İki cild, 8. İstanbul 1284. Ahmed Efendi Fâris bu kitab için bir takrîz yazmıştır.

- 344 tamamlanan Bosna Temiz Divanı Reisi *Mevlânâ Ömer Fehmi Efendi*'nin kaleme aldığı⁶ türkçe *Izhâru'l-Hak* tercumesine yer vermektedir. Bu Türkçe basım, Ehl-i Kitaba karşı müslümanların dinî polemiğinin en yeni ifadesini⁷ teşkil eder. Onların başlangıcı yukarıda dendiği gibi İslâmın ilk devirlerine kadar gider; zira Ehl-i Kitaba karşı İslâm polemiğinin en eski kitabı hiç şüphesiz Kur'ân'ın kendisidir. Bu makalemizde ağırlık vermeyi düşündüğümüz husus, Kur'ân'dan alınmış başlıca polemik unsurların, Ehl-i Kitabın ellerinde bulunan münzel kitapları *tâhrîf*, *tebdîl* ve *tağyîr* ettikleri şeklindeki suçlamalardır. Bunlarla ilgili olarak sonraki polemikçilerin öne sürmeyi itiyad edindikleri ayetler şunlardır: 2. Bakara /73; 3. Ali İmrân /72; 4. Nisâ /48; 5. Mâide /16, 45, 52.

Hadîs kitabıyâtında, hem de Buhârî'de, *Kitâbu's-şâhâde* nr. 29⁸ *Ibn 'Abbas*'ın rivayet ettiği şu sözler mevcuttur: "Ey mü'minler! nasıl oluyor da Ehl-i Kitaba sorabiliyorsunuz, zira Allah'ın peygamberine vahyetmiş olduğu kitabımız Allah hakkında en iyi haberleri getirdi. Siz onu değiştirmemiş olarak okuyorsunuz. Allah size, Ehl-i Kitabın, Allah'ın yazdığını değiştirdiklerini, kendi elliyle kitabı tahrif ettiklerini ve bu Allah katındandır diyerek, onu çok az değere değiştirdiklerini haber verdi, Sâhib olduğunuz ilim, bu kimselere birşey sormayı size yasak etmedi mi? Yemin ederim ki, onlardan birinin size vahyedilen şey hakkında sorduğunu asla görmedik".

Bu rivâyetin geçtiği yerde Kitabın tahrifinden kat'i şekilde şikayet edilirken, aynı husus başka bir yerde şüpheli bir görüş içinde ortaya çıkar ve mutaassib polemikci *Ebû Muhammed Ibni Hazm*'ın delillerinin ağırlık merkezine koyduğu *Ebû Hureyre* hadisine⁹ pek fazla değer verilmez. Hadis şöyledir: "Ehl-i Kitab, Tevratı İbranice olarak okumayı ve İslâm cemaatine arabça olarak açıklamayı âdet haline getirmiştir. Bunun üzerine Peygamber:

⁶ *Journal asiatique* 1877, I, s. 125 nr. 5 deki Belia'in bibliyografik izahat ihtiyâva eden lîstesi, Bu hususta zikredilmelidir ki, Gümruk Divanı üyesi *Ali Haydar Bey*'in bu listede zikredilen *Beyan-i Hakikat* adlı eserinde Hristiyanlara karşı müslümanların kültür tarihi yönünden olan üstünülüklerine dair târihi vakıflar bir araya getirilmiştir.

⁷ Yukarıdaki Türkçe eser Temmuz 1877 de yazılmıştır.

⁸ ed. Krehl II, s. 162 [Buhârî, III, s. 163, İstanbul baskısı.] Müslüman muârizoların *Tebdîl* suçlaması hususunda aşağıda görülecek olan *Ibn 'Abbas*'ın rivayet ettiği hadise dayanmış olmaları, bizim için hayret-i mûcîb değildir.

⁹ Buhârî, *Kitâbu Tefsîri'l-Kur'ân*, Bakara/11 (Krehl bask. III, s. 197) [V. 150].

Ehl-i Kitabı ne doğrulayın, ne de yalanlayın, sadece, size ve bize vahyolunana inanıyoruz, sizin ve bizim Allah’ımız birdir, deyin” demiştir. Ayrıca: İinne ‘Umara radiya’llâhu ‘anh ‘etâhu Ka’b el-Hibru bi-sifrin ve kale lehu: hazâ’ttevratu fe’krauhâ; fekale lehu ‘Umaru’bnu’l-hattâb:in kunte te’lemu ennehâ’l-letî ‘enzele’llâhu ‘azze ve celle ‘alâ Mûsâ fe’krauhâ ‘ene’l-leyle ve’n-nehâr¹⁰. “*Haham Ka'b, Hz. Ömer'e bir kitab getirdi ve: İşte bu Tevratır, onu okuyunuz, dedi. Hz. Ömer, Sayed sen bunun, Allah'ın Hz. Mûsâ'ya vahyettiği kitab olduğunu biliyorsan, o zaman ben onu gece ve gündüz okurum, diye cevap verdi*”**

Tarihci *Ibn Haldûn*'un naklettiği bir hadiste, *Hz. Ömer'in* Tevrat kitabıyâtına olan tutumu başka türlü ifâde edilmiştir. Şöyledi ki, bir defasında *Hz. Peygamber, Hz. Ömer'in* elinde bir Tevrat sahifesi görür, ve bundan dolayı pek ziyade kızar, bundan böyle ilerde gelecek halifeler bu kitabın okunmasını yasaklamışlardır¹¹.

Hadîslerdeki bu görüşün yanısıra sonraki kitabiyâta dayanan şu görüş ortaya çıkmıştır ki, Ehl-i Kitab ve onların kitablarıyla ilgili olarak iki ayrı devir bahis konusudur: 1- Kitabın değiştirilmesinden önceki zaman, 2- değişikliğin vukûundan sonraki zaman. Meselâ devlet hukuku âlimi *Mâverdî*'de şunu buluyoruz: men dehale fi'l-yehûdiyyeti ve'n-nasrâniyyeti kable tebdîlihumâ¹². Tahrif edildiği farzedilen kitabdan yapılmış nakillerde de çok kere açıkca belirtilir ki, bunlar değiştirilmemiş metinden ahnmiştür: Yahudi kabilesi Kureyzâ'dan olan yahudi muhtedisi *Ebu Mâlik*, *Yâkût*'da (IV, 593, 1), ** Kudüs'ün mukaddesliğine

10 *Kitâbu'l-Milel* (daima Leiden yazması, Warner nr. 480'e göre nakiller yapıyoruz) v. 87 r. Hadîste Yahûdilere karşı da, onların doğrudan doğruya değiştirmekleri *Kitab-i Mukaddes* cümlelerini gizlemek istedikleri şeklinde bir suçlama islad edildiğini görüyoruz. Meselâ, zînâ yapanın taşlanacağına (Âyetü'r-Reccm) hüküm veren âyeti *Hz. Peygamberden saklamak* istedikleri rivayet edilir (Buhârî, Krehl bask. III, s. 217)

* *Ibn Hazm*'ın *Mileli*'ni yazma nûşasından faydalanan Goldziber, arabçasını da naklettiği bu metni, mâneyi bozacak şekilde yanlış okumuştur. Matbhû nûshada da görüleceği gibi *Ka'b, Hz. Ömer'e* Tevratı getirip: Efe’akra’uhâ “ben bunu okuyayım么?” diye sormakta, Halife Tevrat denen bu eseri bizzat takhfîf etmediği için: “Eğer gerçek Tevrat olduğunu yakânen biliyorsan, gece gündüz okuyabilirsin” demektedir. Asıl metindeki fe’kra’hâ ānâe’l-leyle ven-nehâr cümlesini, fe’akra’uhâ ene’l-leyle ve’n-nehâr şeklinde tahrif eden âlim müellif büyük bir hataya düşmüştür, Çeviren.

11 *Mukaddime*, (Not. et Extr.) XVII, s. 387.

12 *Ahkâm-i Sultâniye*, Enger bask. s. 248. [s. 143, Mısır 1286/1966 Bask.]

** [V,167]

dair olan yerde buna benzer ifade kullanır¹³. Tevrattan alınan nakiller hususunda kendisini itimada şayan olarak bulduğumuz *Ferkad*, buna benzer bir şey söyler:¹⁴ ķara'tu fi't-tevrâti'lletî lem tetebeddel: men meleke 'iste'sera ve men lem yesteşir nedime ve'l - hâcetu'l-mevtu'l-ekberu¹⁵ ve'l-hemmu nişfu'l-heram¹⁶.

346 Ehl-i Kitaba karşı islâm polemiği hususiyle onların âdet 6 ve an'aneleriyle ilgili olduğu gibi (bilhassa hristiyanlarla alakalı olarak) onların dogmatik görüşleriyle ve hususiyle dînî kitablarıyla da ilgilidir. Birinci noktayla ilgili olarak Hz. *Muhammed'* in ilk devrinde hususiyle yahûdî dinî âdetlerine karşı tercihli mutabakat vukû bulmuşken, peygamberden sonraki devirde onu, bu tecribeden geçmiş mutabakatın inkarı ve tasvîb görmüş mutabakatın sebebini başka bir tarzda tefsir etmek takibetti. Bu keyfiyet o derece ileriye götürüldü ki, pek ehemmiyetsiz bir âdetin tesbitinde, mümkün mertebe Ehl-i Kitaba benzememek için acaba bu onlarda da mevcud değilmidir?, gibi bir endişe daima göz önünde bulunduruldu. İlk zamanlarda - açıkça ifade edildiği gibi - hristiyan ve yahûdîlerde olduğu şekilde *Nâkûs*: çan ve *Bûk*: boru vasıtasiyla namaza davet etmemek için¹⁷ ezan usulü tesbit edilir, az daha sonraki zamanlarda, yahudiler kitablarını öğleden sonra okudukları için¹⁸, öğleden sonra Kur'ân okumak tasvîb görmez.

Dogmatik görüşlerle ilgili polemiğe gelince, müslüman dînî çevrelerinde söyle bir ihtilaflı mesele vücûd buldu: acaba Kitab Ehlî Allah'ı bilebilirmi? Âlimlerin ekserisi - *Nevevî*'nin bize bildirdiğine göre - bu meseleye menfi cevap verdiler, ve onların menfi kararlarını taşıyan bu ihtilaflı mesele, aynı kaynağın bize

13 *Mu'cemü'l-Buldân*'da pek çok Tevrat nakilleri vardır, hem isnathî olarak (I. s. 770, str. 8; II. s. 764, str. 15 ve diğerleri), hem de tamamen isnadızsız, meselâ aynı eser, s. 896, str. 9.

14 *Munâdü'nin Kitâbu'l-Kevâkibi'd-Durriyye fi Terâcîmi's-Sâdâti's-Sûfiyye* (cod. Ref. nr. 141) adlı eserinin 61 r varakında iki Tevrat-cümlesi nakledilir. Ve kâle fi't-tevrâti: 'Ummuhâtu'l-hatâyâ selâsun: el-kibrû ve'l-hasedû ve'l-hîrsu, feneş'e 'ani's-selâsi sittum fesârat tis'an: eş-şeb'u ve'n-nevmu ve'r-râhatu ve hubbu'l-mâli ve hublu'l-cimâ' ve hubbu'r-riyâset, ve kâle fîhâ: men 'aşâha haâzîn 'alâ'd-dunyâ' aşâha sâhâtan 'alâ rabbih ve men câlese ȝâniyyen fetedâda lenu zeheba sulşen dîruhu ve men 'aşâhe bihi muşîbetun fesekâhâ li'n-nâsi feke' ennemâ şekâ rabbih. Bu son cümle Tevrattan sık sık nekledilir, meselâ, bir diğeri *İbnu'l-İmâd'm Tabakâtu'l-Enbiyâ*, cod. Ref. nr. 46, v. 5 v.'de bulunur.

15 Babyl. Talm. Nedârîm, v. 64b'deki "ölüm kadar önemli" ifadesini hatırlatır.

16 *Zemahşerî*, *Rebi'u'l-Ebrâr* (telhîs) Viyana Kraliyet Kütübhânesi Yazmaları N.F. nr. 63, v. 127 v.

17 Krş. Frankel-Greatz, *Monatsschr. f. Geschichte d. Judenth.* 1871, s. 307 v.d.

18 *Nevevî*, *Kitâbu'l-Ezkâr* (cod. Ref. nr. 268) v. 67 r.

bildirdiği gibi, Kuzey Afrika'da âlimler çevresini de aşarak, bu meseleyle meşgul olan căhil halka kadar yayıldı¹⁹.

Düger taraftan itiraf edilmelidir ki, islâmın daha eski edebiyâti, esastaki bu polemik rengine rağmen, Kitab Ehlini ve onların âdetlerini bazan tasvîb ederek, hatta överecek zikreder. Hristiyan râhibi onlara gerçekten sempatik bir görünüştedir ve islâmından sonraki kitabiyât, hristiyan keşisinden iyi bir şekilde bahsetmiş ve onun kullandığı kandilin çok güzel teşbihlerini islâmdan 347 önceki nazımdan almaktan mahzur görmemiş ve Hz. Peygamberin 7 öğretmenleri arasında birkaç râhibten bahsetmek suretiyle istikamet belirtici bir tasavvur arzetmiştir; keza bunlara benzer bir ihtar, yahudi *ahbârinin* (müfret: *habr* = haver)²⁰ övülen bir zikirle takdir görmesine sebeb olmuþtu. Çok kere bu cins beyanlar Kitab-ı Mukaddes devriyle ilgilidir; *Îsrâ’îliyât* adı altında İslâm edebiyatında mevcud olan ve yahûdî mâzisine tam bir hürmet ve beyeniyi gösteren bir yığın hikâyे vardır. Başka yerde yahûdî ahbârından bahsedilir ki, onlar başı havada (kibirle) yürüre de azâba müstehak oluruz korkusuyla asla âsâsız yürümezler²¹. Fakat *Samu’al Ibn ‘Adiyya* misullu kimselein Hz. Peygamberle 348 8 sonra hâkimî olan ve başka bir yerde *Ibn Hazm* ve *Ibn Kayyim*'in eserlerinden örneklerini verdigim antipati²² gibi, arablar arasında

19 *Muslim* şerhi, (Kâhire bask.) I, s. 101. [I. 199–200]

20 Aslında, yalnız ilgili Yahûdîcедe kullanılan ve İbrânîceye iktîhas edilmiş tâbirler Arabçada vardır, fakat bunlar daha sonraları Yahûdîcenin dışına da çıkmıştır. Meselâ, Sîfr ve Mecelle. Birinci tâbir, önceleri yalnız İbrânîce kitâblarda kullanıldı, daha sonra nâdiren, fakat gerçekten *kitâb* için kullanılan bir tâbir oldu; ikincisi, (bak! *Über den ealteren Gebrauch Derenbourg, Journal asiat.* 1868, I, s. 382), o kadar çok emîrsiz *ittisâ*'nın bit kurbâni oldu ki, yeni Türk kanun kitâblarının her bir bölümü Mecelle başlığıyla yazılmıştır. Aynı şey *Habr* tâbiri için de geçerlidir. Aslında bu söz Yahûdî âlimleri ve dindarları tarafından kullanılır ve hatta Kitab-ı Mukaddes devrinde (Keşkûl s. 111; *Kissatu ’Anter*, Kâhire bask. I, s. 18); yahûdî papazlarına da *’Ahbâr* denir. LXX'in mûtercimleri bunu kûhen ve *’Ahbâr* olarak gösterdiler (*Sinhâcî*, KİTAB II, c. 19; *Ibn Kayyim el-Cevziyye* (Leiden Yazması) V. 141r. Ahmet Fâris eş-Şîdjak Avrupa Seyahat Kilavuzunda s. 111,8 Leviticus'a Sîfru'l-ahbâr der. Polemikciler Talmud'un hahamlarına ahbâr derler. Umumiyetle Hz. Muhammed'in muasırı olan muharrirler böyle isimlenir ve *Ibn ’Abbâs*'a ilmî vukufiyeti sebebiyle aynı şekilde Hâbru'l-arab denir (Buhârî, Krehî bask II, s. s. 162). Daha sonraki konuşma dilinde bu adlandırma hiç bir tâhdîd tamimaksızın umumiyetle büyük âlimlere kadar uzandı.

21 *Munâvî*, v. 70b Kâne *’ahbâru benî’lsrâ’îl kebîruhum ve sağıruhum lâ yemşûne illâ bî’asâ hâvfen en yuhtâle fi meşîhi fe yumkâtâ.*

22 Kobak, Zeitschr. für die Wissensch. d. Judenth. VIII, s. 76–104. ve IX, s. 18–47. I.Goldziher'in "Proben muhammedanischer Polemik gegen den Talmud. I ve II" başlıklı makâleleridir.

yaşayan Yahûdilerin bulanık düşünceli hatırlarıyla ilgili olanlar da vardır. *Ebu'l-Ferec İsfahânî Vâdi'l-Kurra'*dan bir yahûdîn bencil olmîyan hâkşinashğından bir misâl zikreder ve onun ihlâsını ortaya koyan şu sözünü nakleder: "Biz (münzel) kitab okuyan kimseleriz, bize sadakatsızlık yakışmaz".²³

Dinî kitablara karşı yürütülen polemik, hemen hemen midâf X. asra kadar tamamen müphem ve gayri kat'ıdır. Kat'ı noktalar sadece tahminidir ki, Hz. Muhammed'in risaletinin ihbarı, tahrif edilmemiş münzel kitablarda mevcut oluşu ve Ehl-i Kitabın kendi münzel kitablarını tahrif ettikleri yolundaki suçlama, bununla beraber her iki hususta da tebdîl ve tahrîfin nerede bulunduğuna ve bunların, kitabların hangi yerlerine tealluk ettiğine dâir doğru vakıalar serdedilemez. Bu müphemiyet ve gayri kat'ilik İslâmın ilk devirlerinde *Kitab-ı Mukaddes* yazılarına tealluk eden pek kat'ı mâlûmatın mutlak bir noksantalığından ileri gelir. O zamanda Eski ve Yeni Ahîd yazılarına dâir beyanlardan bilinenlerin hepsi bu eski zamanın güvenilir kişileri adına, meselâ Kur'ân tefsirleri ve isagojik kitabları gibi daha yeni eserlere girmiş olanların hepsi bize gösteriyor ki, muhtedî *Ka'bû'l-Ahbâr*, *Vehb b. Munabbih* de diğerleri gibi *Kitab-ı Mukaddese* dâir bilgi verenler, önce doğru diye yanlış görüşler ileri sürmüştür. Tevrat (hem de imâle ile tevriye) yazılmıştır²⁴. Zebûr ve İncil diye tasavvur edilen şeylerin hepsi masal kabilenden hayalî şeyler değildir. Tevratin bölümleri ve muhtevasıyla ilgili hususlar, onun devamlı olarak kanun levhalarıyla (Elvâh) karıştırıldığı ortaya koyar. Fakat bu karışıklık çerçevesi dâhilinde bir hadîs hayâlî olmanın ötesine de geçer. *Zenahserî* aşağıdaki ihtilâfi zikreder. Bazlarına göre Tevrat on, bazlarında sadece yedi, diğerlerine göre de iki levhadan ibarettir²⁵. *Rabi' b. Enes*'in hadîsci

23 *Kitâbu'l-Eğânî*. III, s. 83. [III, s. 80]

24 Kşl. *Beydâvî*, 3. Âlı İmrân /i ile. Notices et Extraits IV, s. 646 da Bay Conde ispanyol arab yazmaları hakkındaki beyanında S. de Sacu'e yazar, Kur'âna el-kitâbu'l-Âhir denirken Tevrat da hadîsde el-kitâbu'l-âvvel diye isimlenir (*İbnu'l-İmâd*'da v. 84r de *el-Begâvî* zikreder).

25 *Keşşâf*, 7A'raf/143. [II, s. 157-58 Beyrut bask.] Müslüman mistiklerinin görüşü de burada zikredilmelidir ki, buna göre Hz. Mûsâ, dokuz levha içerisinde Tevrati telakki etti, bunlardan yedisini kavmine bildirdi, fakat ikisi kendisi için ve seçkinler için, işin esasına vâkif olanlara mahsus bir ilim olarak kendisine bıraktı. Levhaların isimleri şunlardır: levhu'n-nûr, levhu'l-hudâ, levhu'l-hikmet, levhu'l-kavâ, levhu'l-hukm, levhu'l-ubâdiye, ellevhu'l-lezî yüzkeru fihi et-turuku ilâ'l-lâhî te'âlâ summe sunneutarîki's-se'âdet. Bu konu *el-Cîlî* tarafından ve geniş bir şekilde ele alınmıştır (Viyana Kraliyet Kütüphânesi Yazmaları N.F.nr. 326) v. 101 v.d.

otoritesine kadar giden diğer bir görüş, Tevratın herbiri biner 349 âyet tutan bin bölümden ibaret olduğunu söyler; hepsi yetmiş 9 deve yüküne ulaşır, öyle ki, bir tek bölümünü baştan sona söyle bir okumak tam bir seneye mal olur ve hepsinin tetkikine yalnızca dört kişi muvaffak olmuştur: Mûsâ, Yeşû, Ezra ('Uzeyr) ve İsâ²⁶. Şer'i kitablar (Kanon) hakkında sağlam bilgisi bulunan *Fihrist* müellifi, *Hârun Reşîd* zamanında Eski ve Yeni Ahid kitablarını arabçaya tercüme ettiği söylenen *Ahmed b. 'Abdullâh*'ın aşağıdaki beyanını nakleder; buna göre aslen Mûsâ'ya vahyeden Tevrat on kâğıt tomarından ibârettir ve bu tomarların vahyinden sonra, on levhanın vahyi gelir ki, onlar yeşil renkli ve güneş ışınları gibi kırmızı parlayan elyazılıyla kâplıdır. *Fihrist*'in müellifi ilâve ediyor, fakat ben bunu yahûdlere sordum, ama onlar böylesini bilmiyorlar. Bunlar belki sonradan kırılmış olan ilk levhalar olmalıdır. İkinci defa gönderilenler Tevrattan yalnızca iki levhayı ihtiyâ eder ki, bunlardan biri *vesika*, diğerî de *şehâdet* levhalarıdır²⁷. Levhaların malzemesiyle ilgili olarak birbirinden farklı masallar söylenir durur. Bazıları onu Sidratu'l-Cennet'de tamamlatıp herbirini on iki kulaç uzunluğâ ulaştırırlar; *el-Kelbi*, yeşil zebercetten; *Sâ'id b. Cübeyr*, kırmızı yâkuttan; *Râbî' b. Enes*, dolu taşlarından (Göktaşı) v.s. olduğunu söylerler. *Vehb*'e göre Mûsâ, Allah'ın emirlerini sert taşlar üzerine oyarak yazdı; Allah onu yumuştı, kendi parmaklarıyla parçaladı ve kanunları onun üzerine öylesine sert yazdı ki, Mûsâ kanunları yazmakla meşgul olan kalemlerin gürültülerini duydu²⁸. Levhaların muhtevâsilarındaki metinle ilgili vakıflar da unutulmuş değildir. Levhaların sayısının yedi olduğunu tebsit edildiği *Sefinet-i Râğıb*'ta, muhtevaları eski an'anelere göre bildiriliyor ve bu yerin metninden mufassal bir şey beklemek oldukça faydasız olacağı ve çok geniş nakillerde bulunmak icabedeceği için, 350 10 sadece birinci levhanın aşağıdaki sözlerle başladığını zikrediye rûz: *el-hamdu lillâhi ḥaleka'l-Parâda ve ce'ale'z-zulimâti ve'n-nûr* ve geri kalan altı levha eski zamanların tarihini anlaturken, altıncı satırda Hz. Muhammed'in şahsiyetinin tasvirîyle ve Kur'âna işaretle bu husus kapanıyor²⁹. Eski (vahiy) münzel kitablar hakkında bu tamamen muğlak görüşler yanında, bunlardan çıkarıl-

26 *Kessâf*, 20 Tâ-Hâ; [III, 49-100].

27 *Fihrist*, I, s. 22 Kşl. *Sprenger, Mohammad* I, s. 49.

28 *İbnü'l-İmâd*'da bütün görüşler serdedilmiştir., v. 250 v.d.

29 *Sefinet-i Râğıb* (İstanbul bask.) s. 40 v.d.

miş farzolunan tamamen havâî nakilleri islâmî kitablarda buluyor olmamız ve hele bunların mukaddes kitablar üzerinde araştırmayı yapan âlimlerin otoritesine dayandırılmış olması, şaşkınlığa mücib değildir. *Kâbu'l-Ahbâr'a* göre Tevrat 6. En'âm suresi gibi başlar, 11. Hûd suresi gibi biter³⁰; muhteva hakkındaki görüş, şimdi zikredilen birinci levhanın muhtevasıyla ilgili görüşlere uygundur; âlim olmakla beraber hükümden tenkide gitmeyen *es-Sûyûti*³¹, Tevrat ve İncilin muhtevâsi hakkındaki polemik kitâbiyâtın kat'î haberlere dayandığı bir devrin müelliflerinin, Tevratın başlangıcına dâir bu ve öteki hadîsleri hiç düşünmeden aynen derecettiklerini, öyleki, Tevratın 6. Mâide suresinin ilk on âyetiyle, başkalarına göre de basitce besmeyle ve benzer şeyle başladığını naklettiklerini zikrediyor³². *Ebu'l-Atâ*'ya göre Tevratta 3. Âli İmrân suresinin ismi Tayset (Steinschneider, S. 150) olmalıdır ve *Ebû Hâtim*, *yâ eyyuhellezîne Âmenû* şeklindeki Kur'ân'ın hitabının, Tevrattaki *yâ eyyuhe'l-mesâkîn* şeklindeki hitaba uyduğunu *Hayseme*'den nakille rivayet eder³³. *Vehb b. Munâbbih*, Tevrattan ruhiyatla ilgili bir cümleyi naklede ki, et-tibbu'n-nebevî ye dercedilmişdir³⁴. Tevratta yalnızca Hz. Peygamberin geleceği önceden haber verilmemiş, ayrıca oldukça garib görünen bir husus da, yani arab şâiri *Ebû Zueyb*'in geleceği 351 11 de bu ibrânicе kitabta açıkça zikredilmiş olmalıdır³⁵. Bu husus, pek açık bir şekilde işaret edilmeyen bir münzel kitabda ilk Emevî devrinin yorulmaz saltanat müddeisinden açıkça bahsedildiği yolundaki başka bir beyâni hâurlatıyor³⁶. Keza şâir *el-Hutay'a*'nın bir misrai Tevratta mevcud imiş³⁷.

30 *Munâvî*, v. 63r.

31 *İtkâن*, Calcutta bask. s. 89. [I. s. 114, Kahire bask. 1967.]

32 a.g.e. s. 90.

33 a.g.e. s. 544.

34 Leiden Üniversite Kütübhânesi Kataloğu Nr. 474 Warner (30). *Kitâbu'l-İkd* (Bûlâk bask.) III, s. 351. [VI. s. 23]

35 *el-Muzhir fi 'ulâmi'l-luğâ*, Bûlâk bask. II, s. 243. II, s. 483 Ve hake'l-Cemhî kâle: ahberanî Hârûn [Amr] b. Mu'âz el-Mâ'merî kâle: fi't-Tevrâti mektûbun Ebû Zu'eyb mü'ellifi Zûrâ ve kâne ismu's-şâ'iri bi's-suryâniyeti ve ülhîrtu bizâlike ba'dî aşhâbî'l-çarabiyeti ve huva Keşî'r'b. İshâk fa'cebe minhu ve kâle belağanî zâlik. belki Zûrâ, Sûryânicê'den bozulmuş olabilirimi?

36 *Munâvî*, v. 28r'de *Nâñ b. Mâlik* şöyle diyor: Înnî le'ecidu fi kitâbi'llâh Îbne'z-Zubeyr fâris'e'l-ḥulefâ'i.

37 *Kitâbu'l-Eğânî*, II, s. 50: Men yef'ali'l-ḥayra lâ ya'demu cevâzîhu Lâ yezhebu'l-çurfu beyn'e'llâhi ve'n-nâsi.

Müslüman ilâhiyatçının bu keyfiliğini ve kayıtsızlığını Zebûr hakkında da³⁸ görüyoruz. Kitab Ehlinin kitablarından yaptıkları nakle göre, kiral Dâvud, Zebûr okurken dinleyicileri ağlatabilen hususi bir tilâvete sahib olmuş³⁹. Zebûr inkarcı İsraililere karşı lanetler ihtiva ediyormuş⁴⁰ ve bu ilâhî kitabın baş tarafını *Gazâlî*, CXI. bâbin 10. cümlesiyle karıştırır⁴¹.

Sonraki müslümanlar 150 sureden ibaret olan Zebûr'u arabça olarak imal etmek suretiyle, Zebûr hakkında aleñî yanlışlığa cevaz vermişlerdir, St. Petersburg'ta Asya Müzesi, Oxford'da Bodleiana, Floransa'da Medicea bu tercümenin yazma nüshalarına sahiptir. İlk iki bölümü hariç, sahîh olan Zebûrla hiç bir benzerliği yoktur; daha çok Kur'ân'ın bir kopyası durumundadır, ikazlar, ihtarlar, va'd ve va'idler hep Kur'ân üslübündadır. Hatta müslümanların malum olduğu üzere Hz. Peygambere işaret bulmak istedikleri Ps. 50(49), 2 de hiç bir iz mevcut değildir⁴².

352 12 Zebûrdan alınmış istifade edilir durumdaki arabça nakiller bu kitabta ne dereceye kadar mevcud olduğunu araştırmak şüphesiz pek ilgi çekici olacaktır.

İncil hakkında ilk islâm ilâhiyatının tasavvurunu aşağıdaki nakıl tasvir eder: Қâle Cerîr 'an Manşûr 'an Hayseme қâle: ve-cedtu fi'l-incîl enne mefâtîha һazâ'ini қârûn vakru sittîne bağılen mâ yezîdu miftâh un minhâ 'alâ 'usbu'in likulli miftâh in ken-zun⁴³.

"Ben İncilde gördüm: Karûn'un hazinelerinin anahtarları altmış katır yüküne bâliğ olur; bu anahtarlardan hiç biri bir parmaktan daha büyük değildir ve her anahtar özel bir hazineye mahsustur".

Zebûrun baş tarafından bahsedildiği şekilde, İncil ile ilgili olarak söylenen son kısmı bildirelim. *Caferu't-Tayyâr* rüyasında Hz. İsa'ya, mühüre ne yazılmasının uygun olacağını sordu. Hz.

38 Kur'ânın isimleri arasında Zebûr da zikredilir (*İtkân*, s. 118,4); Cürhüm kabilesinin bir şivesi olarak da bu isim zikredilir (Yâkût, III, s. 235,17).

39 *Kitabu'l-Ikdî'l-Ferîd* (Viyana yazmaları) II, s. 162a. Ayrıca, İbn Hişâm, s. 370'deki Ebû 'Ubeyde'nin beyti ile karşılaşır.

40 *Beydâvî*, 5. Mâide/82.

41 *İhyâ'u 'Ulûmi'd-Dîn* (Bûlâk bask.) III, 366. Aynı cümle *Kitâbu'l-Ikd'* de (Yazma nûş-häj I, v. 71r umumi olarak (ve կâlû) şeklinde zikredilir.

42 Dorn, *Das asiat. Museum in St. Petersburg*. s. 365.

43 *İbnu'l-İmâd*, v. 231r.

İsâ ona: şu sözleri onun üzerine kaz! dedi: Lâ ilâhe ille'llahu'-meliku' l-hakku'l-mubîn, zira İncil bu sözlerle son bulur⁴⁴. Keza "Babamız düası"nın bir parçası Hz. Mûsâ'ya vahyedilmiş olarak takdim edilir⁴⁵. İncilden alınmış nakiller Arabların dinî, ahlâkî ve mistik yazlarında pek çok bulunur. Bilhassa şeklî mezhebciliğe karşı kendi ilgisizliklerinde pek ileri giderek Ehl-i Kitaba karşı düşmanca bir tavır takınan ve çok kere onların akâdelerini derin mânalara yoran⁴⁶ mistikler, kendilerine göre isimleri derin mistik tasavvurlar için hususi tabirler olan eski kitablardan aldıkları pek çok şeyi kendi ahlâkî sözleri meyanında nakledeülerler⁴⁷; bahis konusu kitablardan alınmış bu ahlâkî sözler hakkında nadiren bilgi verirler. Bay *Fraehn*, bunların kaynaklarını araştımanın 353 13 faydalı bir iş olacağına işaret eder ve İncilden yapılmış nakiller hakkındaki böyle bir araştırma için hristiyan kiliselerinin apokrif eserlerine dikkati çeker⁴⁸, keza Tevrat'tan, Zebûr'dan ve hatta Agâdâ'dan yapılmış nakillerin menşe'inin doğruluğu da hesaba katılmalıdır. Yukarıda iktibas edilenleri tamamlamak için eski münzel kitablardan alınmış İslâmî nakillerin bir listesini yapmaya çalışsak, konomuzdan pek fazla uzaklaşmış oluruz; bundan dolayı bu kabil iktibaslar hakkında umumi bir kaç mülâhazıyla incelememizi bitirmek istiyoruz. Çok kere Talmud'a ait nakiler grubu nev'inden olanlar şu şemaya göre "daverze katuv betora ve shinuy benivium ve meşulaş bekituvim"⁴⁹dört kitabın hepsinden bir kaleme nakledilir, meselâ; mine't-tevrât: men kâna'a şebi'a ve mine'l-'incîl: men sekete selime ve mine'z-zehûr: men'i'tezele necâ ve mine'l-ķur'ân: ve men ya'tâsimi'llâhe feķat hudiye ilâ şirâtin mustâkîm⁵⁰. Şüphesiz böyle yanlış nakiller arasında yanlış kaynak gösterilmiş olanlar da vardır. vecedtu mine'

44 *Munâvi*, v. 22r.

45 *İtkân*, s. 88. [I, s. 112.]

46 Kşl. Geiger'in *J. Ztschr.* XI, s. 68 v.d.ndaki benim ibrazımla.

47 Kşl. Dictionary of the technical terms etc. s. 615. Mistikler eski münzel vesikalara dair malumatlarıyla övündüklerinde, onların bu beyanlarını benim görüşümé göre bu mânada anlamak gereklidir, meselâ; *Tâ'üs b. Keysân* (ö. 106), öğrenmeye pek hevesli olan bir ziyaretcisine şunları söylediğinde olduğu gibi: İnnî ecma'u leke ffî meclisike hâze 'ilme't-Tevrâtî ve'PÎncili ve'l-Furkân; veya *Şâkîk el-Belhi*'nin *Hâtimu'l-Asamm*'a söylediğinde olduğu gibi (*Gazâlî*, *Eyyûhe'l-Veled*, Hammer bask. s. 21,1).

48 *Asiat. Museum in St. Petersburg* s. 289 v.d. Kşl. Über die Bekanntheit der Muhammedaner mit den Evangelien, bak! *H. Steiner, Die Mutaziliten*, s. 28 A. 3.

49 Meselâ; babyl. Tr. Megilla, v. 31a.

50 *İbnu'l-İmâd*, v. 133r.

r-ricâlı vâhiden fî'l-'adedi ve lem 'ecid vâhideten fi'n-nisa'i cemî an, cümlesi (Kohel. 7,28) *Ibn'Abdi Rabbihu* tarafından, hikmet Dâvud aliyhisselam'da mevcud olarak nakledilmiştir⁵¹. Aynı müellif Dâvud'u Süleyman'la şöyle konuşturur: kuffe'l-'ilme havle 'unukike ve'ktub fî 'elvâhi kalbik, ve'c'ali'l-ilme ve'l-edibe hilyetek. (Prov. 1, 9)⁵². Bir başkası da kaynağa hiç işaret etmeden doğru olarak aynen dercetmiştir. Meselâ, *Mâverdî*'de *Ahkâm-i Sultâniye*'sında, s. 74 böyle bir şey buluyorum, Nebiyyun min enbiyâ'illâh diye basitce zikrederek Deuteron. 20, 5-7 nin bütün muhtevasını dercediyor, aynı zamanda Süleyman'ın kutsal düâsını hiç bir atıfta bulunmadan aynen alıyor⁵³.

- 354 Tevrat, Zebûr ve İncil'den yapılan iktibaslardan başka çok
 14 defa Hz. Süleyman ve diğerlerine ait hikmet kitabları denen hikmetlerden iktibaslar yapılmıştır⁵⁴. Biz yukarıda bu kabil yerler görmüştük. 'Urre b. ez-Zubeyr dedi: mektûbun fi'l-hikmeti: letekun kelimetuke tâyyibeten ve vêchuke beseşan tekun 'eħabbe ilâ-n-nâsi mimmen yu'tħumu'l-'atâ'e⁵⁵.

Ibn 'Abdi Rabbihu'de Hikmetu Suleyman b. Dâvud' dan iktibas edilir: Essirru hulvun evveluhu, murrun âhiruhu⁵⁶. Aynı başlık içinde Sahifetu Suleymân da konmuştur ki, bundan şöyle nakilde bulunulur: İnne'l-hikmete ma'a-l-ġinâ yakâzânu ve ma'a'l-fakri nâim⁵⁷. Şahsen ben de bir vaşıyyetu Suleymân buldum ve zannediyorum bu başlık altında "ey oğlum" hitabıyla takdim edilen hikmetler, Hz. Süleyman'a ait vecizelerin bazı bölümleriyle ilgili olmalıdır, Meselâ, (Kşl. Prov. 1,8 son cümle Deuteron. 5,16'ya bir hatırlamadır: Fî vaşıyyeti Suleymân: 'İħfaż yâ buneyye 'ebî-

51 *el-Ikdu'l-Ferid*, II, v. 192, (Viyana Yazması).

52 a.g.e., I, v. 70r.

53 Cod. Ref. 211 v. 22r. Yârabbi ve es'elûke en yekâne 'aynuke 'aleyhi ilâ yevmîl-kriyâme. Kşl. II. Chron. 6,20. Keza Agada'yla ilgili şeyler kaynak zikredilmenden alınmıştır: kâle (en-Nebiyyu S.A.V) yedkulu'l-meleku 'alâ'nnuť feti ba'de mâ yestekirru fî'r-rahmi bi erba'ne ev ḥam-setin ve erba'ne leyleten feyekulu yâraboî eşâriyyun em sa'fidun, fe yektubuhu. feyekulu yârabbi ezekerun em 'unsâ fe yektubuhu, ve yektubu 'amelehu ve emrahu ve ecelehu ve rizkahu şumme tutva'sşuhufu felâ yuzâdu fihâ velâ yunkusu. tamamen Bab. Talm. tr. Niddâ v. 16ö'ye uygundur.

54 'ilmu'l-hikmet'den eskilerin bu cinsten olan vecizeleinin tedkiki añaşılmalıdır. *Fahreddin er-Râzî* hakkında rivayet edilir ki, o 'ilmu'l-hikmet'i *Međud-d-Dîn el-Cili*'den okuyup öğrendi (*Ibn' Hallîkân* VI, s. 134).

55 *Munâvî*, v. 57r.

56 *el-Ikd*, I. v. 18v.

57 *Zemahşerî*, *Rebi'u'l-Ebrâr* (Telhîs) Viyana Kral. Kütübh. Yazmaları N.F. nr. 63, v. 43r.

ke velâ tense vaşıyyete válidetik liyेतûle ‘umruk⁵⁸. Sinbat hikâyesinde (maâlesef, yeri gözümden kaçıtı) şunlar iktibas edilir: ‘an seyyidinâ Suleymân (A.S.) selâsetun hayrun min selâsetin yevmu’l-memâti hayrun min yevmi’l-velâdeti ve kelbun hayyun min seb’i meyyitin ve’l-kabru hayrun mine’l-kasri’l-meşeyyedi, Koheleth 7,1,2;9,4’e uygundur.

355 Biz Hikmetu âli Dâvud’u da iktibas edilmiş buluyoruz⁵⁹.

15 Bütün bunlardan hikmet kitablarından yapılan nakillerin, yukarıdaki iktibaslarda da görüldüğü gibi, üç münzel kitabtan alınmış nakillere nisbetle, daha doğru ve daha isnadlı olduğunu görüyoruz. Bu husus şununla da ilgili olabilir ki, sahîh Kitab-ı Mukaddes metinlerinin bu bölümü, arabların dehâsına ve onların pek zengin manzûm darb-ı mesellerine (ki bunların İbrânicе vеcizelerle aynı zamana tesadüf etmeleri isbatlanabilir) daha uygun ve daha mütecanis idi, öyle ki, bu cinsten olan beyanlar, onlara daha az mütecanis gelen sahîh metnin diğer bölümlerinden alınanlara nazaran daha doğru olarak alınmış ve daha sahîh şekiller içerisinde muhafaza edilmişlerdir. Keza bu şeylerin meraklıları ilk devirlere kadar ulaşırlar. Hakîm Melik Süleyman islâmdan önce zikredilir⁶⁰; Nöldeke bu çeşit izleri ilaveten kaydetmektedir⁶¹. V.Diez'in görüşüne göre Koheleth 11,1 deki tâbir bu kitabtan çok önce arabçaya maledilmiş bir arab darb-ı meseli olarak onlarca biliniyordu⁶².

Müşahhas kaynaklara dayalı iktibaslardan başka fī ba’dı kutubin ilâhiyyetin veya daha kısa olarak fiba’dı'l-kutub gibi takdimlerle belirsiz bırakılmış olanlarına da rastlıyoruz. Bu cinsen olan nakillerden pek çoğu edebiyat eserlerinde, isim verecek olursak, *Kitâbu'l-'Ikdi'l-ferîd*'de bulunur, *Gazâlî*'nin *İhyâ*'sı da pek çوغunu ihtiya eder, bilhassa bunların pek çoğu Sûfîlerin tercemeyi hallerinde ortaya çıkar ki, onlarda münferîd Sûfîlere çok kere yukarıdaki şekiller içerisinde ahlâkî vecizeler söylenir⁶³. Bu münasebetle kitabı benî Temîm adı altında bir hikmet kita-

58 a.g.e.v. 163v.

59 *el-Hasarî*, *Zehrû'l-Adâb va semerû'l-Elbâb* (Bûlâk bask.) I. s. 143. *Muberred*, *Kâmil* Wright bask. s. 409, 15.

60 *Nâbiğâ*, *Mu'allakâ*, Beyt: 22.

61 *Beitreage zur Kenntn. der Poesie d. alten Araber* s. XI.

62 *Denkvürdigkeiten von Asien*, Berlin 1811, I, s. 114, Kşl. II, s. 77.

63 Meselâ, *Munâvî*, v. 64,67 v, diğerleri. *Muhammed b. Nadr el-Hârisî*, *Mâlik b. Dînâr* ve diğerleri hakkında.

bına yapılmış bir istinada tesadüf ettiğimi zikretmeliyim, *Meydânt⁶⁴* şu darb-i meseli takdim ediyor: 'ehakkul-hayli bi'r-rakđil-lma'aru Ödünç verilen veya semiren yahud azgınlaşan at en iyi zipler. Bu misra Bişr ibn Ebi Hâzim'in aşağıdaki beytinde geçmektedir: vecednâ fî kitâbi benî temîn ehakk u'l-hayli bi'r-rakđi' l-mu'âru*. Ben kitabı beni Temîm'den iktibas edilmiş bir başka misal biliyorum. Bu kabile Arab milletine pek çok hakîm adamlar vermiştir, mesela, Arabların hakîmi Eksêm b. Sayfî darb-i mesel kitabiyâtında temayüz etmiştir.

Yukarıdaki tedkîkimizin içine aldığı Tevrat, Zebûr ve İncil'den alınmış nakıl örnekleri şu faraziyeeye zemin hazırlar ki, eldeki öylesine müphem ve dağınık ve hemen hemen yanlış görüş ve bilgiyi işlemiş olan bir polemik büyük bir ihtimalle kuvvetli olmamasının damgasını taşımaya mecburdur. Şurası da kolayca anlaşılır ki, polemiğin daha doğru bir yola girmesi, müslüman âlimler muhîtinin *Kitab-ı Mukaddes* konuları hakkındaki bilgilerinin daha kat'i bir durum alıp karanhk bilgiler halinden gerçek bilgilere dönüşmesi, onların ya *Kitab Ehli*inden olan mühtedîlerle temas kurmalarına dayanır, veya metinleri yahut da Abbasîler zamanında⁶⁵ istifade edilir hale getirilen tercümeleri şahsen tedkik etmelerinden ileri gelir, meselâ, 'Abdüllâh b. Selâm'ın **⁶⁶ tercümesi, Huneyn b. İshâk'ın LXX den itibaren akıcı üslûplu tercümesi ve Hâris b. Sînân'ın tercümesi⁶⁷.

Müslümanlara *Kitab-ı Mukaddes* konuları hakkındaki bilgilerin akır geldiği⁶⁸, bu malumat kaynaklarından birincisi diğer ikisine nazaran daha az itimada şayandır. Müslümanlar akîdeleleri-

64 *Mecma'u'l-Emsâl* (Bûlâk bask.) I. s. 179. Aynı şey *Muberred*'de, s. 259, 12 s. 16.

(*) Goldziher'in tercumesini verdiği misra, âriyeten alınan mala şefkat gösterilmemiğini belirtmek üzere kullanılan darb-i meselleridendir, ve: "Mahmuzlanmuza en çok revâ görülen hayvan âriyet alnandır" anlamını taşımaktadır. Çeviren. kşl. Hamza el-İsfehânî, *Ed-durretu'l-fâhire*, II, 364-65; Zemahserî, el mustaksafi *Emsâl-arab*, I, 69.

65 Sprenger, *Mohammad* I. s. 132'ye göre Hz. *Muhammed* zamanında *Kitab-ı Mukaddes*in bölgümleri arâbça olarak mevcut idi. Villoison, (*Manuscrits grecs et latins de la Bibliothèque de Sérial. Notices et Extr.* VIII. s. 4) de Tevratın ilk beş kitabı, Zebûrun ve İncilin kûfi yazıyla yazılmış bir arabça tercumesine dair bilgi verir.

(**) Bu zat, 'Abdüllâh'ın oğlu Ahmed olmalıdır. Çeviren, kşl. yukarıda s. 9, veya s. 159

66 *Fihrist*, I, s. 22.

67 *Mes'ûdî, Kitâbu't-Tenbîh* (Not. et Extr. VIII, s. 166).

68 Bu iki bilgi kaynağı hakkında, bak! Nöldeke, *Über die Amalekiter (Orient und Occident* II, s. 639 v.d.).

nin teşekkürülünden itibaren Kitab-ı Mukaddesle ilgili beyanlar için birer gaybî haber hükmünde olan ahbâr'ı bu eserlerden almışlardır ki, bu ahbâr- gayet âşikârdır ki- tamamen yanlış görüşler için mûteber birer bahâne teşkil etmektedir. Bu kaynaklara onlar tarafından daha sonraları da başvurulmuştur. Meselâ (*, Ebû Hâtim Muhammed b. Hayyân el-Bustî (ö. 154) hakkında rivayet edilir ki, o Ehl-i Kitabtan Kur'ân ile onların kitablarını telif etmeyi öğrendi^{69*)} ve daha sonra da islâm tarihci ve ilâhiyatçıları hristiyan ve yahûdîlerin sözlu rivayetlerini muhafaza edip benimsediler. Bu bilgi kaynaklarına onlar tarafından pek fazla değer verilir. Münekkid ve mütefekkir Ibn Haldûn arab eski tarihiyle ilgili olarak yahûdî mühtedîlerine pek büyük ehemmiyet atfeder⁷⁰. Fanatik polemikçi es-Sinhâcî de, Kitab-ı Mukaddese 357 islâmîyetle ilgili sayılan yerler için Ehl-i Kitab mühtedîlerinin 17 beyanlarına dayanır⁷¹.

İdare mevkiiindeki müslümanlara eski kitablardan gerçekten pek hoşa giden ve arzu edilen bilgileri vermenin hedef alındığı bu rivâyelerden daha doğru ve esası olanları az önce zikredilen ikinci bilgi kaynağından temin edilenlerdir. Daha doğru bir malumatı Kitab-ı Mukaddesin kendisinden alan ilk faaliyetin, tarih ilmine gösterilen alaka çerçevesinde ortaya çıktığını ve bu malumatın polemik için kullanılmasının bu meşguliyetin tâli dereceden bir semeresi olduğuna inanıyoruz. Hz. Muhammed'in zuhûruna gelebilmek maksadıyla Arab edebiyatında umumî tarihî eser yazıcılığı kâide olarak âlemin yaratılışı ve peygamberlik tarihiyle başladığı için, tarihçiler eski zamanlara ait en eski kaynaklara başvurmak sûretiyle zorunlu bir tedkike pek kolayca muvaffak olmuşlardır ve biz, Kitab-ı Mukaddes haberlerindeki güzel yönü çıkarıp gösteren Arab tarih edebiyatının mümtaz temsilcilerinden bir kaçını burada ele alacağız. Meselâ; *Kitâbu'l-Mâârif* adlı eserinde bizzat okuduğunu ifade ettiği⁷² Eski Ahidle ilgili

(**) İki yıldız arasındaki müellif yanlışlığını şu şekilde düzeltmek gerekecektir: "Ebû Hâtim M. Ibn Hibbân el-Bustî (ö. 354) söyle demiştir: Mukâtil ibn Suleymân (ö. 150) Yahudî ve Hristiyanlardan, onların kitablarına uygun Kur'ân ilmi alırdı..." Çeviren.

69 *Ibn Hallîkân*, VIII, s. 135, nr. 743. [V. s. 257. Beyrut bask. 1972]

70 Bâlâk bask. II, s. 18 (Viyana Yazmaları v. 8v.)

71 *el-Evvibetu'l-Fâhirâ* (173 Warner) v. 91r. ۲۴ تerafe men esleme minhum ve ennehu şarîhun fi kutubihim... ve minhum telâkâtâ'l-muslimûne hâzîhi'l-heşârât ve teyâkkanâ sidâhâ.

72 *Kitâbu'l-Mâârif*, Wüstenfeld bask. s. 6,5.

kitablara dair daha sağlam malumatı ortaya koyan, ve Tekvîn' den pek çok yerleri (ki bunlar Çıkış'tan ve Tevratın ilk beş kitabı dışındaki tarihî kitablardan daha azdır) hemen hemen harfi bir tercümeyle nakleden⁷³, bazan doğru şekilde özetleyen, hatta Agâda rivayetlerini kitabın metniyle kontrol eden⁷⁴ *İbn Kuteybe* bunlar arasındadır. *İbn Kutbeybe* gibi mufassal bir tarzda değilse, Taberî, Mes'ûdî, Hamza el-İsfahânî gibi diğer Arab tarihçileri (Yahûdilerin şifahî rivayetlerini tetkik ile⁷⁵ *Bîrûnî*, *Makrizî*, şiraz üstün körü bir tarzda *İbnu'l-Esir* ve diğerleri ve son olarak her bakımdan isabetsiz olan *İbnu'l-Haldûn* da metin nakilleriyle peygamberlerin ve Kitab-ı Mukaddesle ilgili öteki şeylerin tarihini, kaynakları arasına aldılar. Bu tarihçilerden bazlarında, bilhassa *İbnu'l-Esîr*'de Kitab-ı Mukaddes haberlerini Agâda süslemeleriyle ve büyük kısmını Agâda'dan alınma İslâmî hadîslerle birleştirme gayreti dikkatimizi çeker; çok kere Agâda beyanları Ehlu't-Tevrât tabiri altında kendini gösterir. Pek tafsîlata inen *İbnu'l-Esîr*'de, Kitab-ı Mukaddesin tarihî hikâyelerine dair tesfîruatla ilgili muhtelif ve birbirine zid beyanların nakledildiğini de görüyoruz; meselâ, pek çok peygamberlerin ömürleri hususunda Tevrata zid düşen görüşler peşi peşine sıralanır, ayrıca Nuh'un gemisinin azameti hakkında, burada *Katâde*'nin müdafaa ettiği ve başkanları tarafından da nakledilen Kitab-ı Mukaddes rakamları yanında, gemide bulunan insanların sayılarıyla⁷⁶ ilgili görüşler yanyana dizilmiştir. Bu gibi durumlarda bu ahbar'ın Kitab-ı Mukaddes haberlerine tamamen zid düştüğü dikkate değer bir husustur⁷⁷. Pek çok müslüman tarihçi ķassâs vâsıtâsıyla ortaya çıkan temâ-yülü kendilerinin tarihî tasvirleri içeresine sokmayı tercih etmişler, bilhassa metinde isimsiz olarak zikredilen şâhsiyetlere isim ve

73 Tekvîn: 1,9 daki "Mittaht haşamayımın" tâvsîf cümlesi olarak anlaşılması ve *sulat* kelimesiyle tercüme edilmiş olması dikkate değer bir husustur: el-mâu kulluhu'l-lezi tahte's-semâ' v. 2'deki evbâbu'l-bâb Wiener Cod. ile envânu'l-bâb olarak okunmalıdır. 2,3 veṭâhherâhu diye tercüme edilmiş. v.7 befoav = fi vechihî 3,10'daki vaira'nın vera'eytenî ile tercümesi hatalı.

74 a.g.e. s. 13,8.

75 K.ş.l. Steinschneider, Frankel'in mecmuasında Zetischrift II (1845), 325 v.d. Bacher, Kobak'ın mecmuasında Zeitschrift VIII (1871), 9 v.d.

76 Et-Târihu'l-Kâmil (Bulak Bask.) I, s. 28.

77 Karamânî: Ahbâru'd-Duval ve ąsâru'l-Uval (Tarih-i Kâmil'in Bâlâk bask. simîn I. cildinde hâmiş olarak basılmış) s. 41: ve fî't-Tevrât enne Âdemî ɬaleyhisselâm 'âşâ tis'a mi'etin veşgâşne seneten vekâle Vehbun 'âşâ Âdemî (A.S.)'elfâ senetin vallâhu subhânehu ve te'âlâ ɬalemu eyyu zelike kâne.

şecere vermişlerdir. Bu çeşit beyanlarda *İbnu'l-Esir*, tamamen kendini kaybeder⁷⁸.

Müslüman tarihçilerin tercümelerinde bulunan Tekvîn'in şecere cedvelerinin nasıl vücutûd bulduğu ve çok kere hangi faktörlerin onlar tarafından yapılan değişikliklere iştirak ettiği hûsusunda burada konuşmak isteyişimiz bu uygun mülâhazaların çerçevesini az bir ölçüde aşmak olarak görülecektir. Önemli Arab tarihçilerinin sonucusu olan *İbn Haldûn*, bu hususta Nessâbûn denilen (*İbnu'l-Kelbî* ve diğerleri gibi) şecerecilerle kaynak eserler arasında katı bir ayırma gitmeyi kendine vazife bilirken, 359 seleflerinin bir kısım hatâlarını düzeltir⁷⁹ ve Kitab-ı Mukaddes- 19 le ilgili aslı şeylerin tercumesinde gösterdiği dikkat ve itinada öyle ileri gider ki, değişikliğe maruz bırakılmış özel isimleri tam ve diğer müellifler tarafından yapılmış çeşitli⁸⁰ dâbt'larla süsler, öyleki bu teferruattan, *İbn Haldûn*'un zamanında Kuzey Afrika'daki İbrâmî teleffuzuna dâir ilmî bir yazı bile hazırlayabiliyoruz⁸¹. Bununla beraber o, Kitab-ı Mukaddes peygamberlerini İran eski tarihinden çıkarılmış şahsiyetlerle aynâlestiren İranlı müslüman şecereciler ve tarihçilere karşı *İbnu'l-Esir* tarafından girişilen haklı mücadeleye muâriz değildir.

İslâmî noktayı nazardan hareket eden peygamberler tarihiyle ilgili tasvirler bazı polemik unsurlar ihtiva ederler, Meselâ, Kur'an'da pek kat'iyetle ortaya konan Hud ve Sâlih Peygamberlerle onların 'Ad ve Semûd kavmine olan tebliğlerinden bahsedilirken -kaldı ki, bu hususta Kitab-ı Mukaddeste hiç bir ize rastlanmaz- bu hikâyelerin noksanhığını, Ehl-i Kitâbin münzel kitablara soktukları değişiklik cinsinden bir cürüm⁸² olarak telakkî etme görüşüne bu polemiklerle yaklaşılır. Buna benzer bir durumu Hz. İbrahim'in kurban hâdisesinde buluyoruz, her neka-

78 *İbnu'l-Esir*, I. s. 24, 25 ve diğerleri.

79 Müstensihler özel isimleri yanlış anlamakla felakete sebeb oldular; meselâ, yişaşhar için yâbesâhâr" buluyoruz.

80 Bâlâk baskısını tashîh eden s. 94'deki bu çeşitli anlayışlara dikkati çekiyor ve *Ebu'l-Fida*'nın telleffuzunu tercih ediyor.

81 Misal olarak şunu zikrediyorum: Gide'on: ked'ûn bi fethî'l-kâfi'l-ķaribeti mine'l-cîm ve sukûni'd-dâli'l-mâhmele v.s. 'Atalya ismiyle ilgili olarak o diyor ki, kutubu'l-isrâfiyyîn'de dağrusu 'Adâliya olan bu kelime için Taberî 'atelyâ diye yazıyor" "v" her seferinde "b" ile transkribe edilmiş ve fâû şefeviye karîbe mine'l-bâ'i olarak gösterilirken fâû hevâ'ye karîbe mine'l-vâvi şeklinde gösterilmiş.

82 *İbnu'l-Esir*, I. s. 27. [I. s. 93]

dar İran taraftarı şuûbiyye İshâk'ı dipdedeleri olarak görüyorlar ise, müslümanlar, Arabların ve İbrânilerin müşterek dipdedeleri olarak telakki ettikleri İbrahim'in oğlu İsmâîl'i, Allah'ın emrine istinaden uysal bir tarzda kurban etmeye götürmekle takdis etmek isterler⁸³.

(Devamı gelecek sayıda)

83 Bu mesele hakkında geniş bir tedkiki *Demîrî, Hayâtu'l-Hayvân*, II, s. 316 v.d.ında bulabilirsin. Kşl. *İbnu'l-Esîr*, s. 44, *Mes'ûdî, Murâcu'z-Zeheb* I, s. 164'de bu mesele hakkındaki edebî polemiğe işaret edilir.